84070

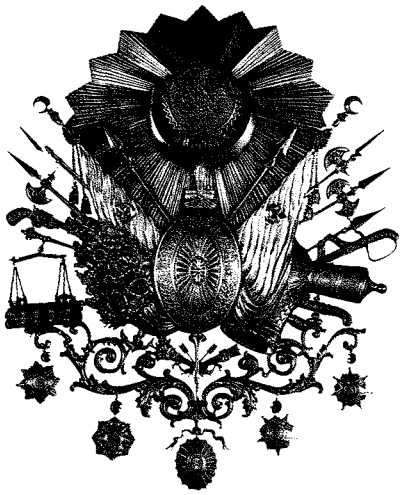

TÜRKLER

13

EDİTÖRLER

HASAN CELÂL GÜZEL
PROF. DR. KEMAL ÇİÇEK
PROF. DR. SALİM KOCA

YENİ TÜRKİYE YAYINLARI

İslami Birliğin Sağlanmasına Yönelik Çabalar

PROF. DR. JACOB M. LANDAU
Hebrew Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi / İsrail
Çeviren: Pelin Fidanoğlu

1. Giriş

İkinci Abdülhamid dönemi nesli, Avrupa ve Asya'nın geniş bir bölümünde değişik Pan-ideolojilerin yükseliş ve gelişmesi şahit olmuştur. Temel olarak, söz konusu ideolojiler, değişik coğrafi alanlarda yaşayan soydaş milletlerin desteğini kazanarak güçlerini artırma çabasında olan milliyetçi hareketlerin yansıması olarak kabul edilebilir. Ayrıca, genelde savunmacı karakterli olmakla beraber zaman zaman istilacı da olabilirler.[1] Genelde "Pan-İslamizm" olarak adlandırılan İslami Birliğin sağlanması çabaları, soydaşlıktan ziyade aynı dine mensup değişik insanların din kardeşliği üzerine odaklanmıştır. Pan hareketlerinin çoğu diaspora boyutlu olmasına karşın,[2] Abdülhamid zamanındaki Pan-İslamizm, Sultan'ın imparatorluk politikalarını oluşturduğu ve ülkeyi yönettiği sarayın bulunduğu İstanbul'da, yani Osmanlı İmparatorluğu'nun kendisinde merkezileşmiştir.

2. İdeolojik Dayanaklar

Güçlü İslami duygular, pratikte her zaman var olmakla beraber, 19. yüzyılda ve özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında kamuoyunda ağırlığını açıkça hissettirmeye başlamıştır. Dünya çapında okur yazarlığın artması ve basının günlük hayata daha fazla girmesi ile değişik Müslüman toplumlar arasında bir bağ oluşmuş, hatta İslami bir dayanışma belirgin hale gelmiştir. Abdülaziz'in hükümdarlığı sırasında Müslümanların sıkıntı içinde olmaları ve Müslüman bölgelerin kaybedilmesi karşısında büyüyen bir tepkinin varlığına dair pek çok belirti mevcuttur.[3] Ancak, çok daha somut bir Pan-İslamist ideolojisinin ortaya çıkışı ve Osmanlı İmparatorluğu dahilinde organize bir fikir hareketinin varlığı, Abdülhamid zamanına rastlamaktadır.

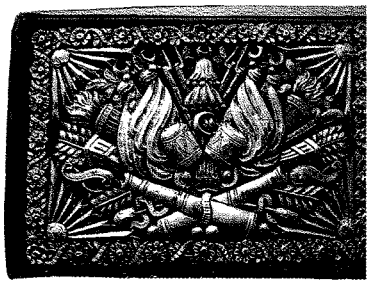
Osmanlı İmparatorluk arması işlenmiş Cüz kesesi

Mevcut İslam ve Avrupa kaynakları, son derece az, bazen çelişkilerle dolu ve çoğu zaman yetersizdir. Bununla birlikte, planlı Pan-İslamik hareketler dahilinde meydana gelen bir dizi koordineli çabanın, iki safhada ortaya çıktığı belirtilebilecektir: İdeolojik propaganda ve organizasyonel faaliyetler. Burada temel olarak II. Abdülhamid'in iktidarda gerçek bir güç olarak bulunduğu 1876-1908 yılları ele alınacaktır (II. Abdülhamid'in kukla hükümdar olarak tahtta bulunduğu 1908-1909 arası ve Selanik'teki sürgünden döndüğü 1912 sonrası dönem konu edilmeyecektir).[4] Söz konusu hareketlerin pek çoğunun, muhalif İslam karakteristiğine sahip olduğu söylenebilir. Ancak bu hareketleri bir bütün dahilinde anlayabilmek için açık veya gizli politik amaçlarını da belirlemek gerekecektir. Sultan ve danışmanlarının öncelikli üç amaçları olduğu görülmektedir; 1, Sultan'ın Müslümanların halifesi sıfatı ile gerek Osmanlı İmparatorluğu sınırları dahilinde, gerekse Müslümanların yaşadığı diğer yerlerde Müslümanların lideri konumunda olduğu fikrini güçlendirmek;[5] 2, dönemin en büyük bağımsız Sunni-Müslüman devleti olan Osmanlı İmparatorluğu'nun bekası için Müslümanlardan asker toplamak ve 3, İmparatorluğun düşmanı ve/veya hasmı durumundaki Avrupa ülkelerinin her türlü hasmane hareketi karşısında birleşik ve dayanışma içerisinde bir Müslüman toplum imajı çizmek ve Osmanlı'ya düşman Avrupa güçlerine, hakim oldukları kolonilerde yaşayan Müslüman nüfusuna dahi etki edebileceği görüntüsü vermek.

3. Propaganda

Müslümanlığın toplum hayatı ile bireylerin özel hayatlarındaki ro-

lünü güçlendirmek için İslamın teşvik edilmesi amacıyla Sultan'ın başvurduğu karakteristik uygulamalardan biri olan propaganda, sadece "İslamcılığı" değil, siyasi kuralların yönlendirdiği İslam Birliği üzerinde etkin olan Pan-İslamizmin politik çerçevesini de teşvik etmekteydi.

Propaganda yolu ile, hacca gidenler aracılığıyla Pan-İslamik düşüncelerin yayılmasına ve askeri birliklere İslami birliğin politik faziletlerinin aşılanmasına çalışılmıştır.[6] 1892 yılında kurulan "Aşiret Mektebi" veya kabile okulları, sadece Arap aşiret reislerinin (ve diğerlerinin) sadakatini güçlendirmek görevini yerine getirmemiş, aynı zamanda aşiret reislerinin oğullarını İslam ve Pan-İslamizm düşüncesine göre eğitme işini de üstlenmişlerdir.[7]

Değişik yerlerden seçilen öğrencilere, ülkelerine geri döndüklerinde Pan-İslamizm propagandası yapabilecekleri düşüncesi ile İstanbul'da eğitim olanakları da sağlanmıştır.

Basın da, dünyanın her yerindeki Müslümanların halifesi ve Pan-İslamizm hareketinin başı olan Sultan'a sadakati okuyucularına öğütleyerek, Osmanlı İmparatorluğu'nun başında bulunanların menfaati doğrultusunda hizmet etmiştir. Basın, geniş kitlelere hitap edebilmesi, genelde ılımlı tavrı ve aşırı finansal zorluk içinde bulunması (bu özelliği basının satın alınabilir olduğunu da göstermektedir) bakımından propaganda avantajı sağlamaktaydı. Ancak propaganda açısından en büyük handikap, İslami gazeteler ile dergilerin sadece hitap ettikleri okuyucu kitlesi tarafından anlaşılabilen çok değişik sayıda dilde basılıyor olmalarıydı. Bu da, her zaman sağlanması mümkün olmayan büyük miktarda parasal kaynak anlamına geliyordu. Bu durumda Sultan'ın Pan-İslamik propagandası, etkinliği daha yüksek olan basını desteklemek ve finanse etmek şeklinde gelişmeye başlamıştır. Bu gazetelerden bir tanesi de 1897 tarihinden itibaren yayın yapan ve Mehmet Tahir isimli şahıs tarafından İstanbul'da çıkartılan *Malûmât* gazetesidir. Hükümet tarafından sübvanse edilen *Malûmât*, imparatorluk sınırları içinde ve dışında son derece ucuz fiyata satılmakta, hatta yasaklanan ülkelere kaçak olarak sokulmaktaydı. Gazete başlangıçtan itibaren iki yüzlü bir yol benimsemişti. Öyle ki; bir tarafta Avrupalı güçleri İslam Birliği'nin tamamen ruhani bir konu olduğuna ve politik fanatizm ile ilgili bulunmadığına ikna etmeye çalışıyor, diğer taraftan ise tüm Müslümanları aynı Avrupalı güçlere karşı kışkırtarak birleşmeye, koruyucuları ve halifeleri II. Abdülhamid'e güvenmeye ve haç ile paganizme karşı hilalin zaferi için çalışmaya teşvik ediyordu.[8]

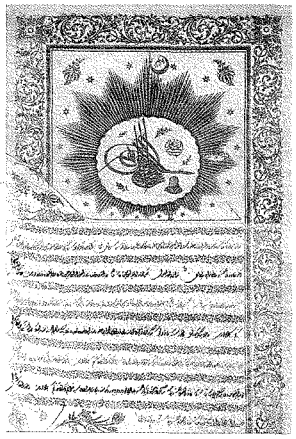
Sultan II. Abdülhamid Han tuğralı berat, (1888)

Görünen odur ki; propaganda faaliyetlerinin çoğu yabancı dilde yayın yapan basın organlarına yönelmişti. Bu noktada asıl amacın, Sultan'a/Halife'ye sadakatleri fazla belirgin olmayan ve Pan-İslamizme karşı tavırları ile güven vermeyen Müslümanlara etki etmek olduğu söylenebilir. Türkçe ve Urdu dilinde yayınlanan *Peyk-i İslam* isimli Urdu gazetesi, 1881 yıllarında İstanbul'da törenle yayın hayatına ve Hindistan'da dağıtılmaya başlanmıştır. Diğer gazeteler de bunu izlemişlerdir.[9] Öte yandan, Avrupalı güçlerin topraklarında yaşayan Müslümanlar gibi, imparatorluk sınırları içinde hayatlarını sürdüren Arap Müslümanların son derece önem arz etmelerinden dolayı, Arap basın-yayın organlarında dikkatli bir gazetecilik çalışması ile Pan-İslamik propaganda materyalleri yer almaktaydı. *Al-Caua'ib,* bu duruma iyi bir örnek teşkil etmektedir. 1860 yılından itibaren İstanbul'da basılan ve resmi olarak hükümet politikaları lehinde yayın yapan bu haftalık Arap gazetesi, 1881 yılından başlamak üzere sübvanse edilmekteydi. Söz konusu gazete, 1887 hatta daha önceki yıllardan itibaren Suriye ve Kuzey Afrika ülkeleri gibi imparatorluğun Arap Eyaletleri'ndeki Pan-İslamik yazılı propagandanın adeta öncüsü durumunda olmuştur. *Al-Caua'ib* öyle fütursuzca Pan-İslamizm propagandası yapmaktaydı ki, gazete dönem dönem Hindistan'da İngilizler[10] ve Kuzey Afrika'da Fransızlar[11] tarafından yasaklanmıştı. Politik bir yaklaşım gösteren gazete, sürekli olarak tüm dünyadaki okuyucusu olan Müslümanları, Sultan'ın liderliğinde ve Müslüman bölgelerinde birleşme için çalışmaya çağırıyordu. Gerçekten Müslüman topraklarına saldırıların olduğu zamanlarda haftalık gazete daha sert ve doğrudan ifadeler ile tüm Müslümanları birlik olmaya çağırıyordu.[12] Yukarıda bahsedilen iki yüzlü yaklaşımın basın-yayın organlarında nasıl kullanıldığı burada açıkça görülmektedir. II. Abdülhamid'in sarayında üretilen ve Londra ile Paris'te dağıtımı yapılan gazete ve broşürler, bir taraftan Pan-İslamizmin şiddet karşıtı karakterini vurgularken,[13] bir taraftan da birleşik İslamın gücü konusunda üstü örtülü uyarılarda bulunmaktaydı.

4. İmparatorluk Politikaları

Osmanlı İmparatorluğu sınırları dahilinde finansal yatırımlar yapmaya teşvik eden ve başkent ile eyaletlerde yaşayan Müslümanları önemli noktalara erişebilmeleri için destekleyen İslami politikaların yanı sıra, imparatorluk politikalarının net bir Pan-İslamik boyutu da mevcuttu. Bu Pan-İslamik boyutun yansımaları genellikle, dünyanın her yerindeki Müslümanların Hıristiyan tehdidi altında olduğunun ifade edilmesi, Avrupalı güçler ile Çarlık Rusyası veya Hindistan'da yönetimi ele geçirmiş yabancıların (aslında Hıristiyanların), egemenlikleri altına aldıkları impartorluğun eskiden sahip olduğu topraklarda yaşayan Müslümanların hayatlarına, Hıristiyanları korumak adına artan şekilde müdahale etmesine karşı çıkmak şeklinde olmaktaydı.

Politikaların çoğu, gayri resmi veya gizli faaliyetler yoluyla uygulanmaktaydı. Ancak Osmanlı Konsoloslukları ile temsilcilikleri tarafından, çoğu Avrupa ülkesi olmayan Hindistan,[14] Endonezya,[15] Çin, Japonya, Kuzey Afrika ve II. Abdülhamid'in anılarında belirtiği Java gibi[16] ülkelerde resmi düzeyde de Pan-İslamizm propagandası yapılmaktaydı. Her ne kadar Sultan'ın Pan-İslamik faaliyetleri hakkında -genelde Sultan'ın tüm hareketlerinin bir gizlilik örtüsü altında olmasından dolayı- fazla bir bilgiye sahip olmasak da, beraberlerindeki propaganda konusunda maharetli muhabirlerle şeyhlerden müteakip resmi misyanların[17] 1877'deki Afganistan, Fransa'nın Tunus'u, İngiltere'nin de Mısır'ı işgalini müteakip, 1880'lerin başında Kuzey Afrika ziyaretleri, bize, sultanın Müslümanlara yönelik politikası hakkında fikir verebilir. Aslında 1881-1882 yılları, Müslümanlara zulüm uyguladığı ve ayrımcılık yaptığı iddiası ile Avrupa hükümetlerine karşı Pan-İslamik hissiyatın politik açıdan kullanılmaya başlandığı yıllardır. Söz konusu duruma paralel olarak kısa ömürlü olmalarına rağmen Paris, Londra ve diğer yerlerde Pan-İslamik dernekler kurulmuş, imparatorluk içerisindeki birtakım İslami dernekler de değişik ülkelere sızdırılmaya çalışılmıştır.[18] Gerek resmi gerekse gayri resmi ajanlar, Avrupa ülkelerinin yanısıra Afganistan, İran ve Afrika'nın belirli Müslüman ülkeleri ile Müslüman olmayan Hindistan ve Balkan ülkelerine gönderilmişlerdir. Ajanlar bu ülkelerde yaşayan Müslümanların II. Abdülhamid'in Pan-İslam politikalarını desteklemeleri için faaliyet göstermişler ve İslamın selameti için işbirliği yapmalarını sağlamaya çalışmışlardır.[19]

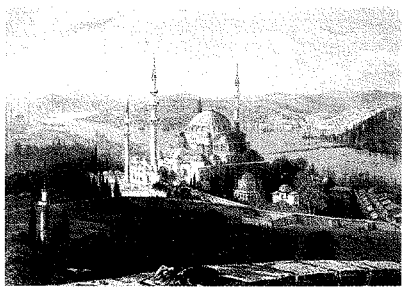

Beyazıt Kulesi'nden Süleymaniye Camisi ve Sultan Süleyman Türbesi, (Julia Pardoe, 1835, Londra)

Sultan'ın Pan-İslamizm politikalarını şekillendirmek amacıyla uygulamaya koyduğu en belirgin çabası, hatta belki de II. Abdülhamid saltanatının en büyük dış ilişkiler başarısı, yeni Alman Devleti'nin hükümdarı olan Kayser II. Wilhelm ile olan özel ilişkisidir. Önde gelen Avrupalı güçlerden biri olan Almanya ile Osmanlı İmparatorluğu'nun ilişkisinde politik, ekonomik ve askeri menfaatler kadar Pan-İslamizm faktörü de varlığını hissettirmektedir.[20] Kayser Osmanlı İmparatorluğu'na yapmış olduğu ikinci ziyareti esnasında gittiği Hayfa, Kudüs, Şam ve Beyrut'u gezdikten sonra kendisini açık olarak "300 milyon Müslümanın saydığı Sultan'ın arkadaşı" olarak tanımlamıştır.[21] Bu ifade, II. Abdülhamid'in İslami Birliği sağlama gayretleri çerçevesindeki politikalarının, "gerçekleşmiş politika" olarak uluslararası platformda algılandığının ve destekleneceğinin bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

5. Organizasyon

Bazı Osmanlı konsolosları ile temsilcilerinin, Pan-İslamik faaliyetlerine daha önce değinmiştik. Bununla birlikte, söz konusu faaliyetler gizli yürütüldüğünden, Sultan'ın Pan-İslami çabalarına hizmet eden organizasyon hakkında çok az bilgi mevcuttur. Organizasyon yapılanmasında, piramidin en üstünde şahsi serveti ile organizasyonu finanse eden bizzat Sultan'ın kendisi bulunmaktaydı. Faaliyet raporları doğrudan veya dolaylı olarak Sultan'a iletilmekteydi. Ancak bugüne kadar ne tek bir rapor, ne muhasebe kayıtları ne de yapılan harcamalara ait bir fatura gün ışığına çıkartılabilmiştir. İstanbul, her türlü Pan-İslamik faaliyetin planlandığı ve uygulamaya konduğu merkez durumundaydı. Sultan'ın danışmanlarından bazıları, sorumlu oldukları coğrafi bölgelerde Pan-İslamik faaliyetler ile propaganda çalışmalarının yürütülmesinden mesul idiler. Bu danışmanlar, Sultan'dan talimat alır, Sultan'a rapor verirlerdi.[22] Bazı danışmanlar ise İmparatorluk sınırları içinde ve dışında yaşayan seçkin Müslüman şahsiyetlerin İstanbul'a davet edilmesi ve liberal bir misafirperverlik anlayışı ile ağırlanmasından, ayrıca yabancı uyruklu öğrencilere cömert miktarda burs verilmesinden sorumlu idiler.[23] Davet edilenlerden, İslami ve Pan-İslamist mesajların, Sultan'ın arzuları doğrultusunda, propagandasını yapmaları beklenmekteydi. Pan-İslamist organizasyonlar hedefe ulaşabilmek için destek sağlayan gayrı-resmi bir şebeke görüntüsü vermekteydiler. Bu organizasyonlar, İstanbul'dan çok uzaktaki büyük Müslüman kitlelere herhangi bir fikri aşılamak gibi son derece ağır bir işi yapabilecek beceriden ise uzaktılar.

6. Çarlık Rusyası'nda Pan-İslamist Faaliyetlerin İzleri

Bahsedilen dönem itibariyle Osmanlı İmparatorluğu sınırları dışında İslam Birliği'nin sağlanması amacıyla çaba sarf edildiğine dair en iyi bilgi sahibi olduğumuz ülke Çarlık Rusyası'dır. Bu çabalar, II. Abdülhamid'in faaliyetlerinden ziyade o dönemde Rusya'da yaşayan Müslümanların özel durumlarından dolayı ortaya çıkmıştı. 1897 nüfus sayımına göre sayıları 13.600.000'i (bu sayı toplam 125.600.000 kişilik nüfusun neredeyse %11'ine tekabül etmektedir) bulan Müslümanlar resmi olarak hem Ruslaştırılacak hem de Hıristiyanlaştırılacak hedef kitlelerin başında gelmekteydiler.

Müslüman gruplardan bazılarının liderleri, Pan-Slavizm taraftarlarının görüşlerinden hareket ederek, Pan-İslamizm veya Pan-Türkizm[24] kavramlarına dayalı ideolojiler geliştirmişlerdir. Söz konusu kavramlardan Pan-İslamizm, Müslüman kitleler tarafından daha fazla destek görmüş ve savunmacı bir yaklaşım tarzında birleştirici bir etken olarak kullanılmıştır. Dini ve entellektüel bağlamda İslami bir uyanış kendini hissettirmiş ve özellikle Tatarlar ve Azeriler arasında Pan-İslamik kimliğin uygulamaya konması hususunda verimli bir ortamın ortaya çıkmasına vesile olmuştur.

Tatarlardan İsmail Gaspırali (1815-1914) ile Azerilerden Ahmed Ağaoğlu (1870-1938) Pan-İslamizm konusunda faaliyet gösteren en ünlü kişilerden ikisidir.[25] Her iki şahşiyet de Pan-İslam'ın amaçları konusunda konuşmalar yapıp yazılar yazmışlar, ayrıca, Rusya'da aktif Müslüman politikacılar tarafından düzenlenen üç konferansa katılmışlardır. Söz konusu konferanslara katılan şahıslardan bir diğeri ise Abdülreşid İbrahim (1853-1944) olup, Rusya'da (daha sonraları yurtdışında da) Pan-İslamizmin hedefleri konusunda propaganda faaliyetleri yürütmüş, davaya sonuna kadar inanmış ve insanları da aynı inanç düzeyine getirmek için yazılar yazıp konuşmalar yapan bir kişi olarak tanınmaktadır.[26] Pan-İslam'ın hedeflerine genelde seçkin sınıf arasında ulaşabilmesi, Rusya'da Pan-İslam konusunda faaliyet gösterenlerin önüne çıkan zorluklar ve engeller yüzündendir.[27]

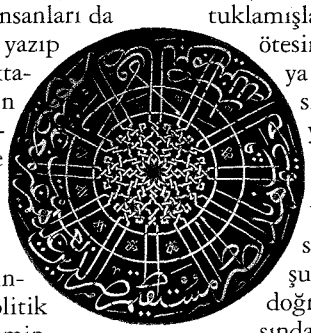

Süleymaniye Camii mihrabından Çini üzerine Fatiha

7. Sonuç

Buraya kadar belirtilen hususlar çerçevesinde, her ne kadar Avrupa'daki bir takım politik çevreler ciddiye alsa da, II. Abdülhamid döneminde Pan-İslamizm'i yaymak için ortaya konan tüm ya da pek çok çabanın başarısızlıkla sonuçlandığı söylenebilir. Avrupa'daki politik çevrelerin söz konusu tavrı, 1878 yılında Kıbrıs, 1880 başlarında Tunus ve Mısır'ın işgal edilmesi ve işgal edilecek bir başka yer kalmadığı için (1897 yılında işgal edilen Girit hariç) II. Abdülhamid hükümdarlığının sonuna kadar Osmanlı İmparatorluğu'na askeri bir müdahalenin yapılmasını geciktirmiştir. Bu varsayımsal hipotez dışında Pan-İslamist konusundaki tüm çabaların Pan-İslamizm hareketlerin doğası ve bu hareketlerin geçmişi dışında bir işe yaramadığı söylenebilir. Genel ahvalde; son derece az sayıda 'pan hareketin' ideolojilerinin getirileri ne kadar iyi olursa olsun, sınırları içinden çıktıkları devletlerin hükümdarlıkları altındaki azınlıkların mevcut *status quo*'larının değişmesine karşı çıkmalarından dolayı dişe dokunur bir başarı elde ettikleri söylenebilir. Pan-İslamizm durumunda ise İngiliz, Fransız, Alman ve Rus hükümetleri kendi ülkelerinde ve kolonilerindeki İslami propagandayı yakından takip etmişler, İslami propaganda yapan ajanları tutuklamışlar, gazeteleri ise yasaklamışlardır. Daha da ötesinde Müslüman nüfusun geniş bir coğrafyaya dağılmış olması, söz konusu topraklar arasındaki büyük mesafeler, Müslümanların yaşadığı ülkelerin birbirlerinden gayrimüslümlerin yaşadığı ülkeler ile ayrılmış olması aşılması neredeyse imkansız doğal bariyerleri de oluşturmuştur. Bunun yanı sıra Müslümanların değişik lisanlar konuşuyor olmaları da propagandanın etkinliğini doğrudan azaltmıştır (genelde Pan-İslâm dışında, neredeyse tüm pan-ideolojiler aynı dili konuşan insanları hedef almıştır). Son olarak anılan dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlı finansal imkanları ve Pan-İslamik hareketlerdeki aşırı gizlilik Pan-İslamizmin amacına ulaşmasına engel olmuştur.

Her ne kadar II. Abdülhamid hükümdarlığı sırasında Pan-İslamizm başarısızlığa uğramış olsa da, daha sonraki yıllarda yeni ümitler ve isteklerin ışığında İslami bir birliğin ortaya çıkması için çalışmalar devam etmiştir.

Dipnotlar

1 Naomi Chazan, editör, **Irredentism and International Politics** (Boulder, Colorado, 1991).

2 Jacob M. Landau, "Diaspora Nationalism"in, Athena S. Leoussi, ed., **Encyclopaedia of Nationalism** (New Brunswick and London, 2001), s. 46-50.

3 Id., **The Politics of Pan-Islam: Ideology and Organization** (Oxford, 1990), s. 11-13.

4 **On which id.**, "Abdülhamid II in 1912: The Return from Salonica", Çiğdem Balim-Harding and Colin Imber Yayınları, **The Balance of Truth: Essays in Honour of Geoffrey Lewis** (Istanbul, 2000), s. 251-254.

5 Cezmi Eraslan, "II. Abdülhamid'in Hilâfet Anlayışı, " İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Araştırma Merkezi, **Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri, Bildiriler** (İstanbul, 1994), s. 93-105.

6 Landau, **The Politics of Pan-Islam, op. cit.**, s. 17.

7 Bayram Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikasi** (Ankara, 1987).

8 **E. g., Malûmât** (İstanbul), 1 Ekim 1897.

9 **The Times** (Londra), 19 Ocak 1882. Azmi Özcan, **Pan-İslamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere** (1877-1914) (İstanbul, 1992), s. 168-171.

10 Orhan Koloğlu, **Abdülhamid Gerçeği** (İstanbul, 1987).

11 **Al-Jawâ'ib**, 4 Ocak, 12 Aralık 1877.

12 **A.g.e.**, 20 Mayıs, 22 and 25 Temmuz, 1877, 27 Aralık 1881.

13 Landau'dan örnekler, **The Politics of Pan-Islam**, s. 63-64.

14 Azmi Özcan, **Pan-İslamizm, op. cit.**, s. 161-166. **Id.**, "Sultan II. Abdülhamid ve Hindistan Müslümanları", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Araştırma Merkezi, **Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri, Bildiriler, op. cit.**, s. 125-139.

15 Jan Schmidt, "Pan-Islamism Between the Porte, the Hague and Buitenzorg", *Jan Schmidt*, **Through the Legation Window. Four Essays on Dutch, Dutch-Indian and Ottoman History** (İstanbul, 1992), özellikle s. 49-54.

16 Sultan Abdülhamit, **Siyasî Hatıratım** (İstanbul, 1974).

17 Bkz. Landau kaynakları, **The Politics of Pan-Islam, op. cit.**, s. 40-44.

18 Ayrıntılı bilgi için **a.g.e.**, s. 48-54.

19 **A.g.e.**, s. 42-45, 64-68.

20 İlber Ortaylı, **İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu** (Ankara, 1981).

21 Robert Herly, "L'Influence allemande dans le Panislamisme contemporain", **La Nouvelle Revue Française d'Outre-Mer**, NS, 47/12 (Aralık 1955), s. 594. Arminius Vambéry, "Pan-Islamism, " **The Nineteenth Century and After**, 60 (Temmuz-Aralık 1906), s. 553.

22 Detaylar için bkz. Landau, **The Politics of Pan-Islam, op. cit.**, s. 69-74.

23 A. M. Rouire, "La Jeune-Turquie et l'avenir du Panislamisme, " **Questions Diplomatiques et Consulaires**, 28/301 (1 Eylül 1909), s. 260. Valentine Chirol, "Turkey in the Grip of Germany, " **The Quarterly Review**, 223/442, Bölüm 2 (Ocak 1915), s. 237.

24 Jacob M. Landau, **Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation** (Londra, 1995), Bölüm 1.

25 Gasprali hakkında son çıkan kitaplardan Mehmet Saray, **Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gasıprali İsmail Bey (1851-1914)** (Ankara, 1987). Ağaoğlu'nun oğlu: Samet Ağaoğlu, **Babamdan Hatıralar** (Ankara, 1940).

26 Mahmud Tahir, "Abdurrashid İbrahim", **Central Asian Survey**, 7/4 (1988), s. 135-140.

27 Landau, **The Politics of Pan-Islam**, op. cit., bölüm 3.

KAYNAKLAR

Abdülhamit (Sultan), **Siyasî Hatıratım** (İstanbul, 1974).

Abu Manneh, B., "Sultan Abdülhamid II and Shaikh Abulhuda al- Sayyadi", **Middle Eastern Studies** 15/2 (Mayıs 1979), s. 131-153.

Al-Afghani, Jamal al-Din, **al-Wahda al-Islamiyya wa-'l-wahda wa-'l-siyada** (n. p., 1358/1938).

Ağaoğlu, Samet, **Babamdan Hatıralar** (Ankara, 1940).

Ahmad, Aziz, "Afghani's Indian Contacts", **Journal of the American Oriental Society**, 89 (1969), s. 476-504.

Ahmad, Rafiüddin, "A Moslem's View of the Panislamic Revival", **The Nineteenth Century**, 47 (Ekim 1897), s. 517-526.

Akarlı, E. D., "Abdulhamid's Islamic Policy in the Arab Provinces", **Türk-Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte** (Ankara, 1979).

Ali, Shaukat, **Pan-Movements in the Third World: Pan-Arabism, Pan-Africanism, Pan-Islamism** (Lahor, n. d. 1976).

Arsharuni, A. and Kh. Gabidullin, **Ocherki Panislamizma i Pan-Tyurkizma v Rossii**. (Moskova, 1931).

Arusi, Mihriddin (Ahmed Hilmi), **Yirminci Asırda Alem-i İslâm ve Avrupa Müslümanlara Rehber-i Siyaset** (İstanbul, 1327 Hicri).

Azmzadeh, Refik, **İttihad-i İslam ve Avrupa** (İstanbul, 1327 Hicri).

Başak, Hasan Tahsin, **İslâm Birliği İttifak ve İttihat Nazariyesi** (Kastamonu, 1377/1957).

Al-Bashir, Al-Tahir Muhammad'Ali, **al-Wahda al-Islamiyya wa-'l-harakat al-diniyya fi-'l-qarn al-tasi ashar** (Khartum, 1975).

Becker, C. H., "Panislamismus", **Archiv für Religionswissenschaft**, 7 (1904), s. 169-192.

Bennigsen, Alexandre, "Panturkism and Panislamism in History and Today", **Central Asian Survey**, 3/3 (1985), s. 39-68.

Bouvat, L., "La presse anglaise et le Panislamisme", **Revue du Monde Musulman**, 1/3 (Ocak1907), s. 404-405.

Burke, Edmund, "Pan-Islam and Moroccan Resistance to French Colonial Penetration, 1900-1912", **Journal of African History**, 13/1 (1972), s. 97-118.

Bury, J. W., **Pan-Islam** (Londra 1919).

Çetinsaya, Gökhan, "II. Abdülhamid döneminin ilk yıllarında 'İslâm Birliği' Hareketi (1876-1878)", Master tezi, Ankara Üniversitesi, 1988.

Charmes, Gabriel, **L'Avenir de la Turquie. Le Panislamisme** (Paris, 1883).

Chazan, Naomi, ed., **Irredentism and International Politics** (Boulder, Colorado, 1991).

Chirol, Valentine, "Pan-Islamism", **Proceedings of the Central Asian Society** (14 Kasım 1906), s. 1-28.

"Turkey in the Grip of Germany", **The Quarterly Review**, 223/442 bölüm 2 (Ocak 1915), s. 231-251.

Colquhoun, A. R., "Pan-Islam", **North American Review**, 182/6 (Haziran 1906), s. 906-918.

Depont, Octave and I. T. d'Eckhardt, "Panislamisme et propagande islamique", **Revue de Paris** (15 Kasım 1899), s. 3-34.

Deringil, Selim, **Well-Protected Domains. Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909** (Londra 1999).

Eckardt, I. T. von, "Panislamismus und islamitische Mission", **Deutsche Rundschau**, 98 (Ocak. -Mart. 1899), s. 61-81.

Eraslan, Cezmi, "II. Abdülhamid'in Hilâfet Anlayışı", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Araştırma Merkezi, **Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri, Bildiriler** (İstanbul, 1994), s. 93-105.

Fadeeva, I. L. **Ofitsial'niye Doktrini i İdeologii v Politike Osmanskoy Imperii (Osmanizm. Panislamizm) XIX-nachalo XX v.** (Moskova, 1985).

Farah, Caesar, "Arab Supporters of Sultan Abdülhamid II. 'Izzet al-'Abid", **Archivum Ottomanicum**, 15 (1997), s. 188-219.

Farooqi, Naimur Rahman, "Pan-Islamism in the Nineteenth Century", **Islamic Culture**, 57/4 (Ekim 1983), s. 283-296.

Fesch, Paul, **Constantinople aux derniers jours d'Abdul Hamid** (Paris, n. d. 1908).

Fevret, A., "Le Croissant contre la croix", **Revue du Monde Musulman**, 2/7 (Mayıs 1907), s. 421-425.

Frémont, P., **Abd Ul-Hamid et son règne** (Paris, 1895).

Goichon, A. M., "Le Panislamisme d'hier et d'aujourd'hui", **L'Afrique et l'Asie**, 9 (1950), s. 18-44.

Halid, Halil, "Panislamische Gefahr", **Die Neue Rundschau**, 27/3 (Mart 1916), s. 289-309.

Herly, Robert, "L'Influence allemande dans le Panislamisme contemporain", **La Nouvelle Revue Française d'Outre-Mer**, NS, 47/12 (Aralık 1955), s. 591-602; 48/1 (Ocak. 1956), s. 31-36; 48/2 (Şubat 1956), s. 82-91; 48/3 (Mart 1956), s. 129-138.

Hurgronje, C. S., "Les Confréries religieuses, la Mecque et le Panislamisme", **Revue del'Histoire des Religions**, 44 (1901), s. 262-281.

İleri, Celal Nuri, **İttihad-i İslâm. İslâmın Mazisi, Hali, İstikbali** (İstanbul, 1331 Hicri).

Karpat, K. H., "Pan-Islamizm ve İkinci Abdülhamid. Yanlış Bir Görüşün Düzeltilmesi", **Türk Dünyası Araştırmaları**, 48 (Haziran 1987), s. 13-37.

Keddie, N.R. 'Pan-İslam as Proto-Nationalism", **The Journal of Modern History**, 41/1 (Mart 1969), s. 17-28.

Kidwai, Shaykh Mushir Hosain, **Pan-Islamism** (Londra, 1908).

Kodaman, Bayram, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası** (Ankara, 1987).

Koloğlu, Orhan, **Abdülhamid Gerçeği** (İstanbul, 1987).

Kuran, Ercümend, "Panislâmizm'in doğusu ve gelişmesi", **Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi, İstanbul, 23-28 Eylül 1985. Tebliğler** (İstanbul, 1986), s. 395-400.

Landau, Jacob M. "Abdülhamid II in 1912: The Return from Salonica", Çiğdem Balim ve Colin Imber yayınları, **The Balance of Truth: Essays in Honour of Geoffrey Lewis** (İstanbul, 2000), s. 251-254.

"Al-Afghani's Panislamic Project", **Islamic Culture**, 26/3 (Temmuz 1952), s. 50-54.

"Diaspora Nationalism", in Athena S. Leoussi, ed., **Encyclopaedia of Nationalism** (New Brunswick and London, 2000), s. 46-50.

"Pan-Islamism", **Encyclopaedia of Islam**^{2}, VIII (1993), s. 250-252.

"Pan-Islam", **The Oxford Encyclopaedia of the Modern Islamic World**, III (1995), s. 300-301.

Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation (London and Bloomington, Hindistan, 1995).

The Politics of Pan-Islam. Ideology and Organization (Oxford, 1990).

Le Chatelier, A., "Le Congrès musulman universel", **Revue du Monde Musulman**, 3/11-12 (Nov. -Dec. 1907), s. 497-502, 613-617.

"Le Pan-Islamisme et le progrès", a.g.e., 1/4 (Şubat 1907), s. 145-168.

Lee, D. E., "The Origins of Pan-Islamism", **The American Historical Review**, 47/2 (Ocak 1942), s. 278-287.

MacColl, Malcolm, "The Musulmans of India and the Sultan", **The Contemporary Review**, 71/374 (Şubat 1897), s. 280-294.

Mohammedan History. The Pan-Islamic Movement (Londra, 1920).

Nasr, Nasr al-Din'Abd al-Hamid, **Misr wa-harakat al-Jami'a al-Islamiyya min'am 1882 ilà'am 1914** (n. p. Kahire, 1984).

Orhan, "İttihad-i İslam", **XXX Türk**, 2/58 (8 Aralık 1904), p. 2.

Ortaylı, İlber, **İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu** (Ankara, 1981).

Özcan, Azmi, **Pan-İslamizm. Osmanli devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)** (İstanbul, 1992).

"Sultan II. Abdülhamid ve Hindistan Müslümanları", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Araştırma Merkezi, **Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri, Bildiriler** (İstanbul, 1994), s. 125-139.

Pakadaman, Homa, **Djamal-ed-Din Assad Abadi dit Afghani** (Paris, 1969).

"Panislamism", **Asiatic Review**, 23/73 (Ocak-Ekim 1927), s. 209-215.

"Panislamism and the Caliphate", **The Contemporary Review**, 43 (Ocak 1883), s. 57-68.

"Panislamism in Africa", **The Times**, 22 Mart 1900, s. 5.

"Le Panislamisme turc en Afrique et en Arabie et la presse arabe", **Bulletin du Comité de l'Asie Française**, 71 (Şubat 1907), s. 59-61.

Pinon, René, **L'Europe et l'empire ottoman. Les Aspects actuels de la question d'Orient** (Paris, 1909).

Proekt'. "Müslüman İttifakı" Cemiyetinin Nizamnamesi (St. Petersburg, n. d. 1906).

Programma Musul'manskoy Parlamentskoy Fraktsii v' Gosudarstvennoy Dumi (St. Petersburg, 1907).

Qajar, Abu al-Hasan Mirza (Shaykh al-Ra'is), **İttihad-ı İslam** (Bombay, 1312/1894).

Qureshi, M. N., "Bibliographic Soundings in Nineteenth Century Pan-Islam in South Asia, "**The Islamic Quarterly**, 24/1-2 (1980), s. 22-34.

R. R., "Un Uléma de Pékin à Constantinople. Deux envoyés du Sultan à Pekin", **Revue du Monde Musulman**, 3/11-12 (Kasım-Aralık 1907), s. 612-617.

Redhouse, J. W., "A Vindication of the Ottoman Sultan's title of Caliph'; Showing Its Antiquity, Validity and universal Acceptance" (Londra, 1877).

Reid, Anthony, "Nineteenth Century Pan-Islam in Indonesia and Malaysia", **The Journal of Asian Studies**, 26/2 (1966-1967), s. 267-283.

Riza, Ahmad, "Le Panislamisme", **Mechveret**, 11/179 (1 Eylül 1906), s. 3-4.

Rouire, A. M., "La Jeune Turquie et l'avenir du Panislamisme", **Questions Diplomatiques et Coloniales**, 28/301 (1 Sep. 1909), s. 257-270.

Sabaheddine, "The Sultan and the Panislamic Movement", **The Times**, 13 Ağustos 1906, s. 6.

Salih, "İttihad-i İslam", **Osmanlı**, 1/53 (3 Şubat 1881), s. 1.

Salmoné, H. A., "Is the Sultan of Turkey the True Caliph of Islam? ", **The Nineteenth Century**, 39 (Ocak 1896), s. 173-180.

Saray, Mehmet, **Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspirali İsmail Bey (1851-1914)** (Ankara, 1987).

Saunders, Lloyd, "The Sultan and the Caliphate", **The North American Review**, 176/4 (15 Nisan 1906), s. 546-553.

Schmidt, Jan, "Pan-Islamism Between the Porte, the Hague and Buitenzorg", Jan Schmidt, **Through the Legation Window. Four Essays on Dutch, Dutch-Indian and Ottoman History** (İstanbul, 1992), s. 49-143.

Sirma, İhsan Süreyya, **II. Abdül Hamid'in İslam Birliği Siyaseti** (İstanbul, 1985).

Tabibi, Abdul Hakim, **The Political Struggle of Sayid Jamal ad-Din al-Afghani** (Kabul, 1977).

Tahir, Mahmud, "Abdurrasid Ibragim", **Central Asian Survey**, 7/4 (1988), s. 135-140.

Toynbee, A. J., "The Ineffectiveness of Panislamism", A. J. Toynbee, **A Study of History** (Londra, 1954), VIII, s. 692-695.

Turgut, "İttihad-i İslam Meselesi", **Türk**, 2/57 (1 Aralık. 1904), s. 2.

Vambéry, Arminius, "Pan-Islamizm", **The Nineteenth Century**, 60 (Temmuz-Aralık 1906), s. 547-558; 61 (Ocak. -Haziran 1907), s. 860-872.

"Pan-Islamism and the Sultan of Turkey", **The Imperial and Asiatic Quarterly.**

Review and Oriental and Colonial Record, 3rd. ser., 23/45-46 (Ocak. -Nisan 1907), s. 1-11.

Vollers, K., "Ueber Panislamismus", **Preussische Jahrbücher** 170 (Temmuz-Eylül 1904), s. 18-40.

Wahby Bey, Behdjet, "Pan Islamism", **The Nineteenth Century**, 61/363 (Mayıs 1907), s. 860-872.

Wilson, H. A., "The Moslem Menace. One Aspect of Pan-Islamism", **a.g.e.**, 62/367. (Eylül 1907), s. 378-387.